

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2007 metai

1

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2007

1

VILNIUS 2008

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2007

1

VILNIUS 2008

UDK 947.45

Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS

Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ

Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS

Lenkijos MA Istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ

Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS

Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA

Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS

Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER

Nordost-Institut Liuneburge

Agnius URBANAVIČIUS (sekretorius)

Lietuvos istorijos institutas

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:

HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.

EBSCO PUBLISHING

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2008

© Straipsnių autoriai, 2008

IN MEMORIAM

**„Didžiausi gyvenimo malonumai glūdi ne
akademiniuose laipsniuose...“**

LIŪTAS MOCKŪNAS (1934 09 30 – 2007 02 13)

Vasario 14 d. iš Čikagos atskriejusi žinia apie Liūto Mockūno mirtį buvo labai netikėta. Tik prieš keletą dienų atsisveikinom su Liūtu trumpam – susitarėm susitikti po jo kelionės į Čikagą, svarstėm būsimus planus ir darbus. Net ir dabar sunku patikėti, kad šio žmogaus nebėra. Galima tik skaičiuoti neįvykdytus planus ir neparąšytus darbus...

Istorikas Liūtas Mockūnas... Dėl tokio apibūdinimo turbūt labiausiai nustebtų ir skeptiškai numotų ranka pats Liūtas, visą gyvenimą kukliai save vadinęs tik mėgėju. „Turiu prisipažinti, kad nesu istorikas – tik istorijos mėgėjas. Esu įsitikinęs, kad kiekvienas žmogus, save laikęs bet kurios tautinės grupės nariu, privalo jos istoriją kuo geriausiai pažinti“¹, – rašė jis apie savo istorijos pomėgį. Tiesa, geriau pažinus Liūtą ir ypač perskaičius jo tekstus, reikia pripažinti, kad jo žinios nebuvo jau tokios mėgėjiškos, o domėjimasis, apsiskaitymas jam leisdavo laisvai diskutuoti įvairiomis tiek senosios, tiek naujausių laikų istorijos temomis. Labiausiai Liūtas žinomas kaip knygos „Pavargęs herojus. Jonas Deksnys trijų žvalgybų tarnyboje“ (1997) autorius.

Liūtas buvo mano mokytojas, padėjęs susigaudyti išeivijos politinio gyvenimo vingiuose. Klaidžiojant po išeivijos organizacijų ir privačių asmenų archyvus, ne kartą teko pripažinti, kad prieš mane šiame archyve buvo ir šiuos dokumentus jau surado L. Mockūnas. Bandydama aprašyti įvairius politinius įvykius išeivijoje suvokiau, kiek

¹ L. M o c k ū n a s, Ko Šapoka ir Ivinskis nežinojo, *Akiračiai*, 1985, Nr. 10.

daug yra nuveikęs Liūtas, kiek surinkęs medžiagos ir kaip ją panaudojęs savo straipsniuose. Nebuvo jis baigęs istorijos mokslų, galbūt nebūtų galėjęs teoriškai kalbėti apie pirminius ar antrinius istorijos šaltinius, jų patikimumą, metodologijas, tačiau jis buvo nepakeičiamas praktinis patarėjas dirbant su išėivijos archyvais bei dokumentais. Ne kartą teko diskutuoti dėl vieno ar kito dokumento, įvykio, laiško – Liūtas niekada nepiršdavo savo nuomonės, savo vertinimų, nevartojo kategoriškų teiginių, bet atsargiai pasiūlydavo patikrinti vieną ar kitą įvykį, pažvelgti į platesnį kontekstą, vietinius ir tarptautinius įvykius, kurie galėjo nulėmti šio šaltinio atsiradimą ir jo patikimumą. Tikriausiai atsakymus į daugelį klausimų jis jau žinojo, bet niekada neatimdavo iš jaunesnių kolegų galimybės patiems surasti sprendimą.

Liūtas Mockūnas gimė 1934 m. Kaune, Lietuvą paliko būdamas 10 metų amžiaus: 1944 m. vasarą su tėvais pasitraukė į Vokietiją, 1949 m. atvyko į Ameriką, įsikūrė Filadelfijoje. Baigęs vidurinę mokyklą kaip ir daugelis jo bendraamžių pradėjo studijuoti inžineriją, tikėdamasis, kad baigus tokią specialybę bus lengviau pritaipyti ir įsitvirtinti Amerikoje. 1959 m. jis baigė Drekselio technologijos universitetą Filadelfijoje, 1959–1986 m. Čikagoje dirbo inžinieriumi konsultantu (akmens anglių transporto specialistu) jėgainių projektavimo firmose. Greitai L. Mockūnas suprato, kad labiau nei inžinerija jį traukia humanitariniai mokslai, todėl savo malonumui Čikagos universitete vakarais ėmė studijuoti literatūrą: Dostojevskį, Eliotą, Manną, Tolstojų, Hesse, absurdo teatrą, Yeatsą, Kafką, naująjį prancūzų romaną. Būtent literatūra buvo Liūto „pirmoji meilė“. Netrukus išėivijos spaudoje pasirodė pirmieji straipsneliai apie jį dominusius egzistencialistus A. Camus ir J. P. Sartre'ą, moderniąją prancūzų prozą. Vėliau jis paskelbė platesnių literatūros kritikos straipsnių, knygų recenzijų „Metmenyse“, „Akiračiuose“, padidėjo jo dėmesys lietuvių literatūrai, o geras Vakarų literatūros ir žinomų literatūros klasikų veikalų pažinimas leido lyginti lietuvių ir Vakarų rašytojų kūrybą.

1959 m. L. Mockūnas persikėlė į Čikagą, apsigyveno lietuvių rajone *Marquette* parke. Čikagoje jis pradėjo aktyviau dalyvauti lietuvių kultūrinėje, visuomeninėje veikloje, bendradarbiauti periodinėje spaudoje „Margutyje“, „Metmenyse“, „Akiračiuose“. Devintojo dešimtmečio viduryje netekęs darbo Liūtas visą savo veiklą ir energiją nukreipė į mėgstamą ir įdomią veiklą, tai yra į „Akiračių“ leidimą ir administravimą, rašymą.

Žurnalistinis L. Mockūno darbas pirmiausia siejasi su „Akiračiais“ – laisvo žodžio mėnraščiu, ėjusiu Čikagoje 1968–2005 m. 1969 m. Liūtas tapo „Akiračių“ redkolegijos nariu ir ilgą laiką (paskutiniaisiais metais dviese su Zenonu Rekašium) iki „Akiračių“ perkėlimo į Lietuvą 2005 m. buvo redaktorius, administratorius, žurnalistas. Drąsūs, kontroversiški, nebijantys skelbti įvairias nuomones atspindinčius straipsnius „Akiračiai“ buvo vienas iš leidinių, dariusių nemažą įtaką lietuvių išėivijos politikam,

visuomeniniam gyvenimui. Liūtas buvo ne tik redaktorius, administratorius, visą savo laiką skiriantis leidiniui, ieškantis naujų bendradarbių, autorių ir naujų kontroversiškų temų. Nevengė jis ir pats rašyti. L. Mockūno domėjimosi, tyrinėjimų ratas buvo labai platus; jis rašė apie išeivijos visuomeninio ir politinio gyvenimo aktualijas, reportažus apie keliones į Lietuvą ir įvykius išeivijoje, straipsnius apie literatūrą, istoriją, literatūros kritiką. Sudarė ir redagavo knygas: Rimvydo Šilbajorio „Žodžiai ir prasmė“ (1982), Antano Škėmos Raštų III tomą (1985), rinktinę „Egzodo literatūros atšvaitai“ (1989), Vinco Trumpos „Lietuva XIX-tame amžiuje“ (1989), „Pokalbių akiračiai“ (1991), Aleksandro Štromo „Laisvės horizontai“ (2001).

Nuolat oponuodamas įvairioms valdžioms ir visuomeninėms struktūroms, publicistikoje L. Mockūnas nevengė aštresnių pasisakymų ir dažnai laikydavosi išeivijos ir Lietuvos visuomenėje nepopuliarių pozicijų (pvz., dėl 1941 m. sukilimo reikšmės ar rezistencinės veiklos). Nevengė jis veltis ir į polemiką bei diskusijas su savo oponentais. „Manau, kiekviena polemika naudinga, jeigu ji pagilina mūsų žinias ir duoda naujos informacijos“², rašė L. Mockūnas. Savo nuomonę jis reikšdavo drąsiai ir atvirai, be pagražinimų, kai kada net kietai, ironiškai, remdamasis skaityta literatūra ir surinktais šaltiniais. Dirbdamas darbą, kuris jam buvo įdomus, nenuobodus ir teikė malonumą, Liūtas savo straipsniuose griovė ne vieną stereotipą ir nevengė kontroversiškų temų. Galbūt net sąmoningai jų ieškojo. Vienomis jį dominančiomis temomis rašė pats, kitoms provokuojančioms temoms tekstus užsakinėjo įvairiam ir spalvingam „Akiračių“ bendradarbių ratui.

Nuo literatūros link istorijos Liūtas pasuko apie 1990 m., paviliotas savo draugų istorikų. L. Mockūno istorinių darbų palikimas nėra gausus. Reikia pripažinti, kad jis daugiau kalbėdavo, ragindavo kitus rašyti, nei pats rašydavo. Be to, dauguma jo straipsnių, pasirodžiusių išeivijos ir Lietuvos spaudoje, dažniausiai atsirasdavo kaip reakcija į kitus tekstus, pasisakymus, polemikas³.

Dažnai tokie žmonės kaip Liūtas lietuvių visuomenėje nėra labai mėgiami ir sulaukia puolimų bei priekaištų, kad jiems „nėra nieko švento“. L. Mockūnas savo istoriniais straipsniais ir pasisakymais yra sukėlęs ne vieną kontroversiją ir aštrias diskusijas. „Mušti“ Liūtas gaudavo dažnai tiek išeivijoje, tiek ir Lietuvoje – kliuvo jam ir už straipsnius apie lietuvių ryšius su okupuota Lietuva, už „Egzodo literatūros atšvaitus“, už knygą apie J. Deksnį, už pasisakymus apie lietuvių antisemitizmą ar birželio sukilimą. Reikia pripažinti, kad dažnai tokius vertinimus ir priešiškus sukeldavo ne tiek jo tekstai, kiek pati Liūto asmenybė – laisvas žmogus, nevengiantis

² L. M o c k ū n a s, Antologijos sudarymo bliuzai, *Metai*, 1991, p. 187.

³ Straipsniai publikuoti L. Mockūno knygoje „Nelygiagretės paralelės. Publicistika ir kritika“ (2007).

pasišaiipyti, nestokojantis ironiško skepticizmo, nesistengiantis niekam įtikti ir mėgstantis kontroversijas.

Vienas būdingiausių L. Mockūno bruožų – šmaikštumas ir ironiškas skepticizmas. Skeptiškai Liūtas žiūrėjo ne tik į įvairius lietuvių ir išeivijos gyvenimo reiškinius, asmenybes, renginius ir įvykius, lygiai taip pat skeptiškai jis vertino ir saviškius, savo veiklą ir įtaką Lietuvoje ir išeivijoje. Liūtas visada turėjo savo nuomonę ir niekada jos neslėpdavo: jis liberalas, jam labiau prie širdies S. Lozoraičio vyresniojo krašto primato principas, nei VLIK vesta politika išeivijoje, nevertina jis lietuvių išeivių rašytojų grafomanų, nepatinka jam parodomasis paradinis patriotizmas. Tačiau Liūtas niekada neskirstė žmonių pagal pažiūras – jo namai būdavo atviri visiems. Kaip tolerantiškai jis priimdavo ir skatindavo jaunimą, ragindamas rašyti, tyrinėti tai, kas jiems įdomu, suteikdamas visokeriopą paramą ir niekuomet nebandydamas jiems įpiršti savo nuomonės ar nurodyti, ką reiktų tyrinėti, ko ne, ką reiktų aprašyti taip ar anaip, kaip reiktų vertinti vieną ar kitą reiškinį, įvykį, asmenybę! L. Mockūnas žavėjo ir stebino savo universalumu, neišsenkančia energija, tolerancija ir aštria plunksna, jis nuolat inspiruodavo naujus projektus, į juos įtraukdamas ne tik bendraminčius, bet ir būrį jaunimo.

Liūtas buvo prieš romantizuotą lietuvių istoriją, būdingą lietuviams: „mes labai mėgstame sakralizuotą–mistifikuotą istoriją. Pridėčiau dar – neapsieiname be savo istorijos ir jos veikėjų pudravimo bei lakavimo, kad viskas atrodytų, kaip amerikiečiai sako, išpūdingiau už patį gyvenimą (*larger than life*). Normalaus požiūrio niekada nepakako. Asmenybės kulto manija giliai įsišaknijusi į lietuvių psichę. Jeigu tautos herojus, tai būtina stabas. Jokių būdu neprileidžiame, kad pakeliui į savo vietą ant paminklinio pjedestalo herojus galėjo patirti žmogiškųjų silpnybių, kartais klydo, gal prasižengė etikos normoms.“⁴ Nemėgo jis kurti mitų, herojų, iš žmonių daryti šventųjų. „Kodėl slėpti kreivą merginos dantį“, klausė L. Mockūnas, kam reikalinga „pagražinta“ istorija, kokia nauda iš kupiūruotų knygų, ar kurti romantizuotą, išvalytą istoriją, istorinius herojus, atmetant tai, kas netinka tai įsivaizduojamai istorijai. L. Mockūnas buvo prieš „juodas“ ir „baltas“ spalvas – pasak jo, gyvenimas yra pilkas, o kai jame ką nors pernelyg sureikšminame, atsiranda „juoda“ ir „balta“. Jis laikėsi pozicijos, kad istorija absoliučios tiesos nepripažįsta, ji nėra absoliuti tiesa, tik apibendrinimas, pagrįstas žinomais faktais. „Šis apibendrinimas turi būti nuolat išbandomas naujai rasta informacija, lyginamas su naujomis istorinio įvykio interpretacijomis, nepaisant, kiek skirtingos tos interpretacijos būtų nuo ligšiolinių apibendrinimų. Kitaip istorija degeneruos į dogmą – pavirs stabu.“⁵

⁴ L. M o c k ū n a s, Apie patriotiškų knygų kupiūras, *Akiračiai*, 1998, Nr. 3.

⁵ L. M o c k ū n a s, Gera pradžia, *Akiračiai*, 1996, Nr. 10.

Vienu metu Liūtas pradėjo domėtis sudėtingo likimo rezistencijos veikėjo Jono Deksnio istorija. Būtent šio kontroversiško žmogaus likimui buvo skirtas didžiausias L. Mockūno darbas. Penkerius metus visus didesnius darbus atidėjęs į šoną, susitelkęs ties pamėgta tema, šaltinių ir literatūros paieška, jis dirbo prie šios istorijos. 1997 m. pasirodžiusi knyga „Pavargęs herojus. Jonas Deksnys trijų žvalgybų tarnyboje“ sukėlė ir iki šiol kelia nemažai aistrų bei diskusijų lietuvių visuomenėje. Liūto knyga privertė ne vieną susimąstyti ir atsakyti į klausimą – ar verta prisiminti ir žinoti viską, kas praeityje atsitiko, ar pasirinkti tik tai, kas buvo patrauklu, gražu, visa kita užmiršti. L. Mockūnas herojų nekūrė, net ir pagrindinio veikėjo paveikslas nelabai simpatiškas – Deksnio jis nesmerkia ir neteisina, bet parodo su visais pakilimais ir nuopuoliais.

Nors pagal formalų išsimokslinimą L. Mockūnas nebuvo istorikas, kas to nežino ir spręs tik iš „Pavargusio herojaus“, tikrai gali pamanyti, kad jis toks yra. Knygos apimtis, surinktos medžiagos kiekis, faktų rinkimo metodai ir tam tikra distancija tarp nagrinėjamų subjektų ir autoriaus pažiūrų suteikia knygai mokslinės studijos charakterį. Reikia pripažinti, kad knyga apie J. Deksnį – viena stipriausių ir geriausių knygų apie šį laikotarpį dabartinėje lietuvių historiografijoje. L. Mockūnas „Pavargusiame herojuje“ padarė tai, ko iki jo dar nė vienam tyrinėtojų nėra pavykę – lietuvių rezistencijoje ir išėivijoje jis atrado ir gana detalai aptarė partinius skirtumus, partinę polemiką, organizacines partines išraiškas. Į aprašomąjį laikotarpį jis žvelgė plačiau, iš daug platesnės perspektyvos – per ryšius su užsienio žvalgybomis, tarptautinės padėties įvertinimą.

L. Mockūną prisiminsim kaip linksimą nenuoramą. Tą neramumą galima suprasti ne tik kaip „maišto būtinybę“, domėjimąsi kontroversiškais dalykais, atvirą savo nuomonės išsakymą. Tai žmogus, kuriam nebuvo „viskas aišku“ gyvenime, kuris nebijojo atsisakyti pabodusios veiklos ir imtis kažko naujo. Radęs ką nors įdomaus, jis drąsiai imdavosi naujo darbo, ramiai užversdamas praeitį puslapį. Naujų veiklos sferų paieška metams bėgant nenuslopo net ir 2005 m. persikėlus gyventi į Lietuvą. Vienas iš paskutinių metų Liūto projektų buvo Čikagos lietuviškų barų istorijos rašymas. Tai buvo dar viena „liūtiška tema“, deja, šis darbas liko neužbaigtas.

L. Mockūnas nebuvo tik savo siauros srities specialistas, gerai išmanantis savo sritį, bet nenučiuokiantis ir nesidomintis, kas vyksta už jos ribų. Nors daugelyje sričių inžinierius, žurnalistas L. Mockūnas, kaip jis pats pastebėjo, buvo tik mėgėjas, tačiau realiai tas jo mėgėjiškumas buvo daug platesnis nei daugelio dabartinių lietuvių intelektualų. Jis buvo tikras intelektualas ir plataus diapazono eruditas. Jį domino viskas – nuo naujausių Lietuvos ir užsienio istorikų darbų iki literatūrinių naujovių imtinai, jis stropiai sekė spaudą ir domėjosi Lietuvos bei išėivijos politiniu visuomeniniu gyvenimu.

L. Mockūnas yra geriausias pavyzdys, kad dažnai žinias ir atliktus darbus lemia ne akademiniai laipsniai, baigti mokslai, o domėjimasis, knygų skaitymas. Juk gyvenime, pasak jo, „...didžiausi gyvenimo malonumai glūdi ne akademinuose laipsniuose ar atsėdėtose įstaigoje valandose, o laisvojo gyvenimo sferoj, kada darai, ką nori.“⁶

Daiva D a p k u t ė

⁶ L. M o c k ū n a s, Autobiografija, *Egzodo rašytojai. Autobiografijos*. Vilnius, 1994, p. 519.

REGINA VOLKAITĖ-KULIKAUSKIENĖ
(1916 09 10 – 2007 03 28)

Lietuva neteko vienos žymiausių jos proistorės tyrinėtojų. Vilniaus Antakalnio kapinėse, greta prieš porą metų mirusio vyro archeologo Prano amžinam poilsiui atgulė Lietuvos Mokslų akademijos narė korespondentė habilituota daktarė Regina Volkaitė-Kulikauskienė. Abu jie buvo antroji Lietuvos profesionalių archeologų karta (pirmąją sudarė vienas Jonas Puzinas), sukūrė bene garsiausią Lietuvos archeologų šeimą, abu labai ženkliai prisidėjo prie tolesnės Lietuvos archeologijos raidos. R. Volkaitė-Kulikauskienė į ją pirmiausia įnešė akademizmo dvasią, ko Lietuvos archeologijai labai trūksta mūsų dienomis. Etaloniniai tyrinėti paminklai,

sprendžiamos esminės proistorės problemos, fundamentalūs leidiniai... Po nominacijos Mokslų akademijos nare korespondente kolegos ją ir vadindavo akademike. R. Volkaitė-Kulikauskienė į mokslo aukštumas kopė nuosekliai ir atkakliai. Būdama 27 metų ji paskelbė pirmąjį mokslinį straipsnį, 35 metų apgynė pirmąją, 52 – antrąją disertaciją, o paskutinę knygą išleido jau sulaukusi 85 metų. Šiandien daugelio Lietuvos bei Pabaltijo proistorės problemų tyrinėjimai neišsivaizduojami be jos atliktų darbų. Nors atėjus pripažinimui ir pati nestokojo dėmesio, tačiau aukštu Lietuvos valstybės apdovanojimu – Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino karininko kryžiaus laipsnio ordinu – ji buvo pagerbta tik gyvenimo saulėlydyje. Nebūdama labai tvirtos sveikatos ji sulaukė garbingų metų. Taip jau likimas lėlė, kad svarbiausi jos darbai buvo padaryti tarybiniu laikotarpiu – laikais, kuomet rašyti apie tautos ir valstybės praeitį nepasiduodant įvairioms ideologinėms pagundoms buvo labai nepaprasta. Ne kartą R. Volkaitė-Kulikauskienė yra pasakojusi, kad tokius tyrimus palaikęs ilgametis tuometinis Mokslų Akademijos prezidentas Juozas Matulis (1899–1993).

R. Volkaitės-Kulikauskienės biografija bei nuveikti darbai buvo ne kartą nušviesti, paskutiniaisiais dešimtmečiais – dažniausiai jos jubiliejų proga, tad toliau minimi tik svarbiausi ar mažiau žinomi. Ji gimė Kėdainiuose, Kazimiero Volko ir Teklės Urbanavičiūtės-

Volkienės šeimoje. Volkai buvo Gaižuvos bajorai, kurių giminę R. Volkaitė-Kulikauskienė dokumentiškai atsekė bent nuo XVII–XVIII a. ribos. Dviguba pavardė ir primena šią bajorišką kilmę, kurios, savaimė suprantama, ji ilgus dešimtmečius negalėjo afišuoti. Nors Volkų šeima buvo gausi, vaikus stengtasi išmokslinti. Regina mokėsi Kėdainių gimnazijoje, kur tuo metu mokytojavo Ona Maksimaitienė (1902–1999), vėliau žinoma kaip istorinės kartografijos specialistė, ilgą laiką irgi dirbusi Istorijos institute. Ji ir sudomino R. Volkaitę archeologija, kadangi 1933 m. buvo dalyvavusi archeologo Petro Tarasenkos (1892–1962) vykdytuose Velykuškių piliakalnio kasinėjimuose. Pasakojimų apie senovės tyrinėjimus paveikta 1936 m. R. Volkaitė įstojo į Kauno universiteto Humanitarinių mokslų fakultetą studijuoti Lietuvos istorijos (atskiros archeologijos specializacijos tuomet nebuvo). Čia kruopščią studentę pastebėjo neseniai iš studijų Vokietijoje sugrįžęs Jonas Puzinas (1905–1978), universitete skaitęs archeologijos paskaitas, seminarus ir vedęs muziejininkystės praktikas. Jis ir pakvietė Reginalą dirbti Vytauto Didžio kultūros muziejaus Priešistoriniame skyriuje, kur ji pakeitė 1938 m. rudenį į Kionigsbergą stažuotis išvykusį Praną Kulikauską. Beje, su juo ji susipažino tais pačiais metais archeologinėje ekspedicijoje Grauziuose.

1939 m. spalio mėnesį Lietuvai iš TSRS atgavus Vilnių ir į jį perkėlus Kauno universiteto Humanitarinių mokslų fakultetą, čia studijų baigti persikėlė ir R. Volkaitė. Kadangi prie Vilniaus universiteto nuo 1933 m. gyvavo Archeologijos muziejus, 1940 m. vasario mėnesį R. Volkaitė, kaip patyrimo turinti muziejininkė, buvo paskirta jo vedėja. Šias pareigas ji ėjo trumpai, nes baigusi universitetą 1940 m. lapkričio mėnesį grįžo į Kauną, kur padėjo eiti Priešistorinio skyriaus vedėjo pavaduotojos pareigas tame pat Vytauto Didžiojo kultūros muziejuje. 1941 m. balandžio mėnesį J. Puzinas ją pakvietė dirbti asistente Vilniaus universitete 1940 m. įkurtoje Archeologijos katedroje, kurios vedėju jis ir buvo. Nuo tada du dešimtmečiai jos gyvenime pirmiausia buvo susiję su dėstymu aukštosiose mokyklose. Pasibaigus karui, nuo 1945 m. spalio R. Volkaitė-Kulikauskienė dirbo asistente Kauno universiteto Archeologijos katedroje, o 1947 m. rugsėjo mėnesį vėl grįžo į Vilnių, į universiteto Archeologijos–etnografijos katedrą. Nuo 1952 m. gruodžio mėnesio iki 1962 m. spalio pabaigos ji šiai katedrai ir vadovavo. R. Volkaitė-Kulikauskienė Vilniaus universitete skaitė įvairius pasaulinės bei Lietuvos archeologijos kursus archeologijos specialybės studentams, „Archeologijos pagrindų“ kursą visiems istorikams, vadovavo studentų kursiniams bei diplominiams darbams, organizavo archeologines praktikas (nuo 1948 m.). Pastarosios buvo vykdomos kartu su vyro darboviete – Lietuvos Mokslų Akademijos Istorijos institutu. Jų metu tyrinėtas Linksmučių (Pakruojo raj.) kapinynas (1948 m.), Laivių (Kretingos raj.) kapinynas (1948–1951 m.), Nemenčinės piliakalnis (Vilniaus raj.) (1952–1954 m.), Pučkalaukio pilkapynas (Vilniaus raj.) (1952–1953 m.), Migonių

piliakalnis, papėdės gyvenvietė bei pilkapiai (Kaišiadorių raj.) (1954–1955 ir 1957 m.), Žiegdrių piliakalnis (Kauno raj.) (1956 m.), Punios piliakalnis (Alytaus raj.) (1958–1959 ir 1961–1962 m.). Universitete R. Volkaitė-Kulikauskienė parašė ir savo pirmąją knygą – vadovėlį „Lietuvos archeologiniai paminklai ir jų tyrinėjimai“ (Vilnius, 1958). Tai iki šiol vienintelis originalus archeologijos vadovėlis, parašytas ir išleistas Lietuvoje.

R. Volkaitės-Kulikauskienės pagrindinė mokslinių tyrimų tema – vėlyvasis geležies amžius (IX–XII a.) – susiformavo dar studijų universitete metais. Šia tema apgintos abi disertacijos: 1951 m. sausio 5 d. kandidatinė „Lietuvos gyventojų materialinė kultūra IX–XII a. (remiantis laidojimo paminklų tyrinėjimų duomenimis)“, 1968 m. balandžio 25 d. daktarinė „Lietuviai IX–XII amžiais“; parašytos knygos: „Lietuviai IX–XII a.“ (Vilnius, 1970), „Lietuvio kario žirgas“ (Vilnius, 1971 m.), „Lietuva valstybės priešaušriu“ (Vilnius, 2001); stambios kolektyvinių veikalų dalys: „Lietuvos archeologijos bruožų“ (Vilnius, 1961) skyrius „Ankstyvojo feodalizmo laikotarpis (IX–XII a.)“ (p. 360–519), „Lietuvių etnogenezės“ (Vilnius, 1987) skyrius „Lietuvių tautybės susidarymas“ (p. 183–199); sudarytos ir redaguotos knygos „Lietuvių materialinės kultūros IX–XIII amžiuje“ (Vilnius, 1978, I tomas; 1981, II tomas).

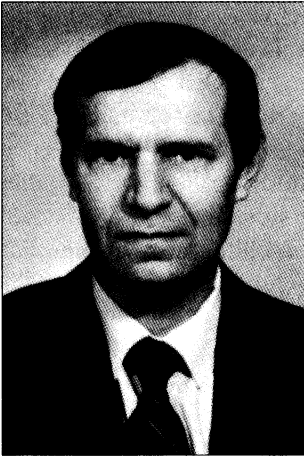
Kita R. Volkaitės-Kulikauskienės tyrinėta tema – senovės lietuvių drabužiai bei papuošalai – buvo tarsi jos hobis, atsiradęs dar pirmųjų tyrinėjimų metu. Jai skirtos dvi „Lietuvių liaudies meno“ albumų serijos knygos (Vilnius, 1958; ir 1966), knyga „Senovės lietuvių drabužiai ir jų papuošalai“ (Vilnius, 1997), pavieniai straipsniai.

Kūrybingiausias R. Volkaitės-Kulikauskienės gyvenimo laikotarpis yra 1962 m. lapkričio 1 d. – 1992 m. balandžio 30 d. – darbas Lietuvos mokslų akademijos Istorijos instituto Archeologijos skyriuje vyresniosios mokslinės bendradarbės pareigose. Darbas institute leido visiškai atsidėti mokslui. Būtent šiuo laikotarpiu R. Volkaitė-Kulikauskienė parašė daugumą savo knygų ir straipsnių (iš viso 1996 m. išleistoje jos iki šiol išsamiausia bibliografijoje jų suregistruota 343), pranešimus skaitė tarptautinėse ir Lietuvos konferencijose, oponavo disertacijoms, kasinėjo archeologijos paminklus. Svarbiausieji jų buvo Rusių Rago (1963–1964 m.) (Širvintų raj.) pilkapynas, Čiobiškio (1964 m.) pilkapynas (Širvintų raj.), Girkalių (Klaipėdos raj.) kapinynas (1966 m.), Krūminių (Varėnos raj.) kapinynas, (1969 m.), Sudargo piliakalniai (Šakių raj.) (1970 m.), Maišiagalos (Vilniaus raj.) piliakalnis (1971–1973 m.), Aukštųjų Rusokų (Vilniaus raj.) (1974 m.) pilkapynas; Narkūnų (Utenos raj.) piliakalnis (1976–1978 m.), papėdės gyvenvietė (1975 m.), kapinynas (1976–1977 m.), Kernavės „Mindaugo Sosto“ (1979–1982 m.) bei „Pilies Kalno“ (1983 m.) (abu Širvintų raj.) piliakalniai, Pryšmančių (Kretingos raj.) kapinynas (1984–1986 m.). Institute R. Volkaitė-Kulikauskienė įkūrė pirmąją Lietuvoje specializuotą tęstinį mokslinį

leidinį „Lietuvos archeologija“ (pirmas tomas išleistas 1979 m.), buvo jo 1–6 ir 8–9 tomų redakcinės kolegijos pirmininkė ar atsakingoji redaktorė. Institute ji sulaukė ir visuomeninio pripažinimo: 1972 m. kovo mėnesį buvo išrinkta Lietuvos TSR Mokslų akademijos nare korespondente, 1976 m. rugsėjo 9 d. jai suteiktas Lietuvos TSR nusipelnusios mokslo veikėjos garbės vardas.

Visas Mokslų akademijos narės korespondentės habilituotos daktarės R. Volkaitės-Kulikauskienės gyvenimas buvo skirtas Lietuvos archeologijai. Jos darbai ilgam liks pamatiniais nagrinėjant lietuvių tautos ir Lietuvos valstybės formavimosi procesus.

Gintautas Z a b i e l a

Žmogus, mylėjęs Lietuvą

JUOZAS KUDIRKA (1939 03 19 – 2007 06 21)

Lietuvos etnologų ir istorikų bendruomenės sukrėtė skaudi netektis. 2007 m. birželio 21 dieną mirė vienas iškiliausių Lietuvos etnologų, Jono Basanavičiaus premijos laureatas, habilituotas daktaras Juozas Kudirka. Jis palaidotas Kairėnų kapinėse.

Būsimasis etnologas gimė 1939 m. per Juozines Skriaudžiuose (Prienu r.). Nepaisydamas nepalankių gyvenimo aplinkybių, J. Kudirka su jam būdingu užsispyrimu siekė vidurinio mokslo. Baigęs Skriaudžių septynmetę (1947–1954 m.) ir Veiverių vidurinę (1954–1958 m.) mokyklą jis nusprendė mokytis toliau. Dvejus metus padirbęs geležinkelyje jis pravėrė Vilniaus universiteto duris, kur pasirinko istorijos specialybę. Baigęs tris kursus perėjo į neakivaizdinį skyrių ir mokydamasis dirbo bibliotekininku Lietuvos mokslo akademijos bibliotekoje bei restauratoriumi Lietuvos istorijos ir etnografijos (dabar Nacionalinis) muziejuje. 1965 m. jis baigė Vilniaus universitetą įgydamas istoriko specialybę. J. Kudirkos diplominis darbas „Veiverių mokytojų seminarija“ po penkerių metų buvo išleistas atskiru leidiniu (1996 m. šia tema buvo išleista dar viena knyga). Po studijų jis dirbo Lietuvos istorijos ir etnografijos muziejaus Etnografijos skyriaus vyresniuoju moksliniu bendradarbiu, o 1966 m. J. Kudirka įstojo į Lietuvos mokslų akademijos Istorijos instituto aspirantūrą, 1969 m. apgynė istorijos mokslų kandidato (vėliau nostrifikuota kaip humanitarinių mokslų daktaro) disertaciją „Puodininkystė Lietuvoje“, kuri 1973 m. buvo išleista atskira knyga. Apgynęs disertaciją J. Kudirka ketverius metus dirbo Lietuvos mokslo akademijos Istorijos instituto Etnografijos sektoriuje (dabar Lietuvos istorijos instituto Etnologijos skyrius) – tyrė miško verslus. Tyrimai publikuoti leidinyje „Iš lietuvių kultūros istorijos“ (t. 12, „Valstiečių verslai“, studija „Miško verslai“). 1974 m. dirbo Lietuvos mokslo akademijos filosofijos, sociologijos ir teisės institute, parašė straipsnius apie M. Akelaičio, L. A. Jucevičiaus, A. Tatarės visuomenines

pažiūras, tuo metu pirmasis Lietuvoje į Vytautą ir Gediminą pažvelgė kaip į politikus. 1980 m. J. Kudirka dėl politinių pažiūrų turėjo keisti darbovietę. Iki pat pensijos (1997 m.) jis dirbo Lietuvos liaudies kultūros centre (buvęs LTSR mokslinis metodinis centras).

Apžvelgiant šio neapsakomai darbštaus, kūrybingo žmogaus gyvenimą reikėtų išskirti begalinį jo atsidavimą Lietuvai. Savo mintimis, darbais jis buvo ten, kur labiausiai reikėjo. Sovietinio režimo metais etnologai galėjo nagrinėti ne visas temas. Ypač stebėtas toks tiesus, ambicingas ir nelojalus okupacinei valdžiai Juozas Kudirka. Pirmąjį darbo Lietuvos liaudies kultūros centre dešimtmetį jis daugiau dėmesio skyrė tautodailei. Tai buvo sritis, kur buvo galima nevaržomai puoselėti etninę kultūrą, mokslą jungiant su taikomąja veikla. J. Kudirka daug bendravo su tautodailininkais. Patirtimi dalindavosi savo organizuotuose puodžių, akmenkalių, medžio drožėjų ir kitų tautodailės sričių seminaruose. Tokiu būdu telkta auditorija grįžimo prie liaudies tradicijų idėjoms skleisti. Vieno seminaro metu sukurtas smulkiosios architektūros parkas aprašytas knygelėje „Šalčininkėlių smulkiosios architektūros ansamblis“ (1989 m.). Be seminarų, organizuotos ir mokslinės konferencijos, kurių medžiaga spausdinta atskirais leidiniais. Sudaryti straipsnių rinkiniai „Tradicija šiuolaikinėje lietuvių liaudies dailėje“ (1982 m.), „Liaudies meno savitumas“ (1984 m.), „Meno verslai“ (1987 m.), „Spalva lietuvių liaudies mene“ (1988 m.), „Lietuvių liaudies papročiai“ (1991 m.). Galvota ir apie Lietuvos kultūros savitumo populiarinimą užsienyje. Labai svarbūs jo Vilniaus verbų tyrimai. Jį puikiai žinojo verbų rišėjos. Daugiamėčių tyrimų rezultatas – keturkalbė knyga „Vilniaus verbos“ (išleista 1993 m.). Tyrinėta ne tik suaugusiųjų kultūra. J. Kudirka parengė knygas „Vaikų dirbiniai: liaudies menas“ (išleista 1985 m.) ir „Vaikai ir liaudies kūryba“ (išleista 1989 m.). Tautodailės tyrinėjimus vainikavo apžvalginė bibliografija „Lietuvių liaudies meno šaltiniai“ (išleista 1985 m.) ir „Liaudies dailės tyrinėjimo programa“ (išleista 1990 m.).

J. Kudirka buvo ir liaudies sportinių žaidimų propaguotojas bei populiarintojas. Nuo 1984 m. Šalčininkų rajone jis pirmasis Lietuvoje organizavo liaudies sportinių žaidimų dienas. 1993 m. išleistas ir leidinys „Lietuvių sportiniai žaidimai“ – pirmasis ir iki šiol vienintelis tokio pobūdžio mokslinis leidinys Lietuvoje.

Lietuvių tautinio atgimimo laikotarpis atvėrė daugiau galimybių nagrinėti ir kitas etninės kultūros sritis. Atgimstant Lietuvai susirūpinta papročių gaivinimu. Jie, pasak etnologo, kaip ir kalba yra viena pagrindinių nacionalinės kultūros sąlygų ir vertybių, padedančių vienyti žmones, saugoti dorą, ugdyti darbštumą, pagarbą tėvams. Pradėta nuo Motinos dienos. 1987 m. J. Kudirkai rengiant pirmuosius Motinos dienos minėjimus, nedrįso kliudyti ir partiniai funkcionieriai. Etnologo pastangomis vos per kelerius metus ši šventė atgimė visoje Lietuvoje. Pasirodė ir knygelė „Motinos diena“ (pirmasis leidimas – 1989, antrasis – 1994 m.). Dėsninga tolesnės veiklos kryptis – šeimos šventės Kūčių gaivinimas. 1989 m. išleista pirmoji knygelė „Kūčių stalas“ (2-asis

leidimas – 1990, 3-iasis – 1998 m.), po metų – „Kūčių naktis“ ir 1993 m. – monografija „Lietuviškos Kūčios ir Kalėdos“. Šią knygą kartu su priedu „Lietuviškos Kūčios: istorinė lyginamoji apžvalga“ (1994 m.) 1995 m. jis apgynė kaip humanitarinių mokslų etnologijos krypties habilituoto daktaro disertaciją. Taip pat išleistos ir kitos kalendorinėms šventėms skirtos knygelės – „Velykų šventės“ (1990, antras leid. 1992), „Joninės“, „Vėlinės“ (abi 1991 m.), „Užgavėnės“ (1992 m.), metodinis darbas „Papročiai ir kaimo kultūra“ (1996 m.), „Jurginės“ (1997 m., du leidimai).

Etnologas pasirūpino ir Lietuvos etninės kultūros vadovėliu anglakalbiams skaitytojams. Tikėtasi, kad lietuvių kalbą užmiršę emigrantai vėl atras Lietuvą, leidinys bus naudinga informacinė priemonė ir kitų tautybių žmonėms. Knygelėje „The Lithuanians – an Ethnic Portrait“ (1991 m.), be trumpos Lietuvos kultūros apžvalgos, J. Kudirka pateikė ir trumpą leidinių užsienio kalbomis apie Lietuvą bibliografiją.

Sustiprėjus atgimusiai Lietuvos valstybei, dėmesys skirtas užsienyje gyvenantiems lietuviams. Etnologui ypač svarbi buvo Baltarusijos lietuvių kultūra. Sisteminta nuo 1969 m. rinkta medžiaga, vyko naujos ekspedicijos. Dienos šviesą išvydo jo knygos „Apso ir Pelekų lietuviškoji kultūra“ (1997 m.), „Plikių kaimo papročiai“ (1998 m.). Daug bendradarbiauta ir su Baltarusijos lietuvių spauda. Kelios knygos dar laukia leidėjų. Gal išsipildys ir jo svajonė leidini „Lietuviai“ išleisti ne tik anglų, bet ir rusų kalba, kad apie Tėvynės kultūrą sužinotų jau lietuviškai nemokantys lietuviai.

Juozas Kudirka buvo nuoširdus žmogus, padėjęs jaunimui, negailėjęs patarimų. Jo vardas tarp etnologų tapo darbštumo, pasiaukojimo ir meilės Lietuvai pavyzdžiu. Pakartosiu paties etnologo žodžius: „Amžiną atilsį jums, kurie gyvendami nešėte Lietuvai šviesą, mokslą ir meną. Jūsų padovanota šiluma ir šiandieną mus šildo, stiprina, peni ir palaiko šiame sudėtingame šiandieniniame mūsų kelyje...“ Šiais žodžiais pasakyta viskas. Pridėsiu nuo savęs. Didžiuojuosi sutikęs šį Žmogų. Saugosiu širdyje apie jį šilčiausius atsiminimus.

Žilvytis Š a k n y s